

1945-1991-YILLARDA O'ZBEKISTON VA SAMARQAND VILOYATIDA DEMOGRAFIK JARAYONLAR TARIXINING TARIXSHUNOSLIGI.

Samarova Aziza Muhiddin qizi

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti

Tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15285532>

Annotatsiya: Mazkur maqola O'zbekiston SSR tarixining murakkab hayotini ifoda etadi. Mustabid tuzum O'zbekistonni Markaz tarkibidagi mustamlaka sifatida o'z iskanjasida doimiy saqlab qolish va uni metropoliyaning xomashyo bazasi va mahsulot bozori sifatidagi holatini yanada mustahkamlashga intildi. Bunday siyosat oqibatida respublikaning iqtisodiy rivojlanishi bir tomonlama kechdi, uning qishloq xo'jaligi tobora ko'proq paxtachilik yo'nalishiga ega bo'lib bordi, shu alfozda paxta yakka hokimligi qaror topdi. Davr tarixini yorituvchi asarlar haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: metropoliya, qishloq, paxta, bozor, mahsulot, xomashyo, asar, kitob, olim, tarixchi.

Аннотация: В статье отражена сложная история Узбекской ССР. Авторитарный режим стремился навсегда удержать Узбекистан в своем подчинении как колонию в составе Центра и больше укрепить его позиции как сырьевой базы и рынка сбыта для метрополии. В результате такой политики экономическое развитие республики носило односторонний характер сельского хозяйства все больше ориентировалось на хлопководство, в связи, с чем был создан единый хлопковый хозяйственный комплекс. Приведена информация о работах, освещающих историю того периода.

Ключевые слова: мегаполис, деревня, хлопок, рынок, продукт, сырье, труд, книга, ученый, историк.

Annotation: The authoritarian regime strives to dominate Uzbekistan and its subjects as a colony and to create a central position in the center of the country. Provided information about the work, the history of the colonial system and the current period.

Key words: metropolis, village, cotton, market, product, raw material, work, book, scientist, historian.

Yaqin o'tmishimizning sobiq sovet hokimiyati hukmronlik qilgan davri (1945-1991 yillar) mamlakatimiz tarixida o'ziga xos o'rin egallaydi. Bu davr, garchi tarixan qisqa bo'lsa-da, lekin o'zining murakkabligi va ziddiyatliliigi bilan ajralib turadi. Mustabid tuzum O'zbekistonni Markaz tarkibidagi mustamlaka

sifatida o'z iskanjasida doimiy saqlab qolish va uni metropoliyaning xomashyo bazasi va mahsulot bozori sifatidagi holatini yanada mustahkamlashga intildi. Bunday siyosat oqibatida respublikaning iqtisodiy rivojlanishi bir tomonlama kechdi, uning qishloq xo'jaligi tobora ko'proq paxtachilik yo'nalishiga ega bo'lib bordi, shu alfozda paxta yakka hokimligi qaror topdi. Markazning O'zbekistondagi mustamlakachilik siyosati respublikaning madaniy rivojida ham o'zining yaqqol ifodasini topdi. Garchi bu sohada birmuncha ijobiy siljishlarga erishilgan bo'lsa-da, o'lka xalqlarining ma'naviy hayoti to'la-to'kis o'z davrining hukmron mafkurasi va siyosati ta'siriga olindi, baynalmilallik niqobi ostida respublikani ruslashtirishga intilish ro'y berdi. O'zbekistonning yangi tarixi bo'yicha ikkinchi kitob, O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida" kitobi: tarixning burilish nuqtasi O'zbekiston 1917-1924-yillar, Iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy sayotdagi beqarorlik (1921-1924-yillar), O'zbekiston mustabid Sovet davlati tarkibida (1925-1941-yillar), O'zbekiston ikkinchi jahon urushi yillarida (1941-1945-yillar), O'zbekiston 1946-1985-yillarda: mustabid tuzum asoslariga darz ketishi, O'zbekiston mustaqillik yo'lida (1985-1991yillar) haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, urushning og'ir yillarida o'zbek xalqining asosiy ma'naviy-axloqiy xususiyatlari, uning insonparvarligi yorqin namoyon bo'ldi. I. A. Karimov ta'kidlab o'tganlaridek, "Bizning xalqimiz voqealarga boy ko'p ming yillik tarixi davomida ko'p narsalarni boshdan kechirdi-madaniyat, ilm-fan, o'z davlatchiligi yutuqlari nashidasini surdi, o'zaro nizolar, begonalar asorati alamini tortdi, eng yaxshi o'g'il-qizlaridan judo bo'ldi". Lekin "tarixning o'yini ham, omonsiz jangu jadallar ham, tabiiy ofatlar va ochlik ham xalqimizning insoniylik tabiatiga dog' tushirolmadi" . O'zbekistonda xam demografiyaning rivojlanishi o'z tarixiga ega. Respublikada demografik bilimlar juda qadimdan mavjud bo'lgan. Bular xaqida kadimgi qo'lyozmalar, arxeologik yodgorliklar va ilmiy manbalar guvoxlik beradi. Lekin mamlakatda maqsadli demografik tadqiqotlarni o'tkazish 1960-yillardan boshlangan. Yigirmanchi asrning ikkinchi yarmidagi demografik jarayonlarni o'rganish masalalari uchta asosiy masala bilan bog'liq demografiya fanining diqqat markazida bo'ldi. Birinchidan, aholi tarixi bo'yicha o'nlab yillar davomida taqiqlangan mavzularni ochiq matbuotda muhokama qilish mumkin bo'ldi; ikkinchidan, tadqiqotchilar 80-yillarning oxiridan boshlab qat'iy tasniflangan arxiv materiallariga, birinchi navbatda statistik ma'lumotlarga ega bo'lishdi; uchinchidan, bu muammolar XXI asrning boshlarida O'zbekistonda yuzaga kelgan demografik vaziyat bilan bog'liq bo'lib, uning ildizlari o'tmishga 1940-yillarning o'rtalaridan 1980-yillarning oxiri borib taqalishi bilan izohlanadi.

1950-yillarning oxiriga qadar, sovet davrida demografik jarayonlar bo'yicha ilmiy tadqiqotlar etarli bo'lmagan, bu asosiy manbalarning, birinchi navbatda demografik statistikaning mavjud emasligi va sovet davlati tomonidan taqiqlash bilan bog'liq bo'lgan. Ushbu davrda nashr etilgan aholi tarixi bo'yicha bir nechta nashrlar aholining ijtimoiy-ishlab chiqarish tuzilishiga bag'ishlangan, shuningdek XX asrning 20-yillari xronologik jihatdan cheklangan. Faqat 1960-yildan boshlab, aholishunoslik buyicha ilmiy tadqiqotlar ko'paya boshlangan. Bu ko'p jixatdan respublikada 1959, 1970, 1979-yillarda aholini ruyxatga olish o'tkazilgani bilan izohlanadi. Shuningdek, olimlar mamlakat aholisining muammolarini o'rganish bo'yicha ko'proq 1970-yillarning ikkinchi yarmi - 1980-yillarning oxirlarida murojaat qilishdi. Masalan, R.X. Aminova tadqiqotlarida kuzatishimiz mumkin, bu yerda ayollar mehnatining ijtimoiy jihatlar, shuningdek, ayollarning jamiyatning ishlab chiqarish va ijtimoiy hayotidagi ishtiroki masalalari ko'rib chiqiladi. Olimning yirik tadqiqotlari tarixning urushgacha bo'lgan davriga bag'ishlangan bo'lsa-da, ularda O'zbekiston ayollarining ijtimoiy ahvoli haqida ko'plab faktik materiallar mavjud. Bundan tashqari demografik jarayonlarda ayollarning ijtimoiy roli masalasi D.A. Alimova tomonidan batafsilroq o'rganilgan. U birinchilardan bo'lib sovet davri tarixchilarining ayollar aholisining ijtimoiy holatiga bag'ishlangan ko'plab asarlarini, shu jumladan 40-80-yillarda tanqidiy baholagan. Umuman olganda Respublikada demografiya fanini rivojlantirishda, ayniqsa M.Q. Qoraxonovning xissasi katta. Demograf olim respublikaning XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, demografik tarixini tiklagan. Shu bilan birga M. Qoraxonov O'zbekiston aholisining son va sifat xususiyatlarini, tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish kabi demografik jarayonlarni ilk bor kompleks o'rgangan xamda demografik prognozni amalga oshirgan, ushbu mavzularda ilmiy asarlar yaratgan. O'zbekistonda demografiya fanining rivojlanishiga M.Q. Qoraxonov, I.R. Mullajonov, R.A. Ubaydullaeva, O.B. Otamirzaev, L.P. Maksakova, D.B. Bobojonova, M.B. Burieva va boshqalar xam salmoqli xissa qo'shganlar. 1995 yilda D. B. Babadjonovning "O'zbekistonda demografik jarayonlar va ularning xususiyatlari" nomli monografiyasi chop etildi. Aholini tahlil qilishga, 70-80-yillardagi migratsiya muammolariga asosiy e'tibor qaratilgan. Ekologiya va aholi salomatligini muhofaza qilish muammolari va eng muhim demografik jarayonlar: mehnat resurslaridan foydalanish, aholini joylashtirish va ish bilan ta'minlash o'rtasidagi munosabatlarning tavsifi alohida qiziqish uyg'otadi. Shu bilan birga, migratsiya jarayonlarining xususiyatlari o'qituvchilar uchun mo'ljallangan «O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar» (1999)

darsligida tavsiflangan. Muallif millatlararo munosabatlarda demografik omil evolyutsiyasini tahlil qilib, uning o'ziga xos ijtimoiy-demografik oqibatlarini ko'rsatadi. Bu davrda demografik jarayonlarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan individual muammolarni tavsiflovchi tarixiy tadqiqotlar paydo bo'ldi. Ular orasida Ikkinchi jahon urushidagi insoniy talofatlar, turli xalq va elat vakillarining O'zbekistonga deportatsiya qilinishi tarixini o'rganish alohida o'rin tutadi. Bu masalalar Sh.D.Pirimqulov, V.L.Genshtke, A.Rahmanqulova, P.Kim, Sh.Xaitovlarning asarlarida turli manbalar: guvohlarning xotiralaridan tortib, nashr etilmagan va yaqinda maxfiyligi o'chirilgan arxiv ma'lumotlarigacha keng ko'lamli manbalar asosida muhokama qilinadi. . Ushbu guruh adabiyotlarini tahlil qilish ko'rib chiqilayotgan tadqiqotlarda aholining tarkibi va soni, shuningdek, demografik yo'qotishlar faktlari haqida juda ko'p qimmatli materiallar mavjud degan xulosaga kelishimizga imkon beradi. Aholi muammolariga bag'ishlangan ilmiy konferentsiyalar, yig'ilishlar va seminarlar ilmiy-tadqiqot faolligining sezilarli o'sishining o'ziga xos ko'rsatkichiga aylandi. O'zbekiston Milliy universiteti olimlari tomonidan 2005 yilda "O'zbekistonda etnodemografik jarayonlar" mavzusida xalqaro konferensiya tashkil etildi. Respublika hududlarida tashkil etilgan tarixning turli jabhalariga bag'ishlangan respublika ilmiy anjumanlari materiallari to'plamlariga tarixiy-demografik jarayonlarni o'rganishga oid qator nashrlar kiritildi. Nashr etilgan materiallar tarixning turli bosqichlarida demografik jarayonlarni o'rganishning yuksalish boshlanishini aks ettiruvchi mutlaqo yangi hodisa bo'ldi. Shunday qilib, 1940-yillarning o'rtalarida - 1980-yillarning oxirlarida demografik jarayonlarni o'rganishga ko'ra sezilarli miqdordagi tadqiqotlar yaratdi. Tarixshunoslik tahlili ularning o'rganilayotgan davrda asosiy belgilari va shakllanish bosqichlarini aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, urushdan keyingi o'n yilliklardagi demografik jarayonlarni milliy miqyosda o'rganish endigina boshlandi. Darhaqiqat, O'zbekistonda tarixiy demografiya nisbatan yosh, rivojlana boshlagan ilmiy fandır. 1940-yillarning o'rtalari — 1980-yillarning oxirlaridagi aholi tarixini har tomonlama ko'rib chiqishga urinishlar hozirgacha mamlakatda kam uchraydi.

Demografik tadqiqotlar rivojlanishi o'z tarixiga egadir. Respublikada fan, madaniyat va davlatchilik rivojlanishi juda qadimiy tarixga ega. Yuqorida demografik bilimlar to'plash, asosan davlatchilik bilan bog'liq ekanligi haqida fikr yilritildi. Demak, O'zbekistonda ham, demogafik bilimlar juda qadimdan mavjud bo'lgan. Bular haqida qadimiy qo'lyozmalar, arxeologik yodgorliklar, qator ilmiy manbalar guvohlik beradi. Lekin o'lkada maqsadli demografik

tadqiqotla o'tkazish asosan 1960 yillardan boshlandi. Ana shu davrdan to hozirgi kunga qadar respublikada juda katta ahamiyatga ega bo'lgan demografik tadqiqotlar olib borilgan hamda shu sohada yirik mutaxassislar tayyorlangan. Demografiya sohasida erishilgan yitilqlar ustoz olim M. Q. Qoraxonov nomi bilan bog'liqdir. Olim nafaqat O'zbekistonda, balki Markaziy Osiyoda yirik demografik tadqiqotlar olib bordi. Ushbu hududning XIX asr ikkinclu yarmidan boshlab, demografik tarixini tikladi. Aholi o'sishi, tug'ilishi, o'lim, nikoh va ajralish kabi demografik jarayonlar xususiyatlarini o'rgandi. Ular bilan bog'liq omillar, muammolarni aniqlab berdi. O'rta Osiyo tarkibiga kiriuvchi respublikalarda aholi o'sishi bashoratini yaratishga rahbarlik qildi. Qoraxonov O'lkamiz aholisining miqdoriy rivojlanishi bilan bir qatorda uning sifatiy rivojlanishi sohasida ham yirik tadqiqot ishlarini olib bordi. Ustoz rahbarligida O'zbekistonda aholi ma'lumotlilik bosqichlari bo'yicha bashorat ham ishlab chiqilgan. Olimning olib borgan tadqiqotlari asosida monografiya, risolalar va 200 dan ortiq ilmiy maqolalari chop etilgan. Ustoz o'z ilmiy faoliyatini 1960 yillardan boshlab, hayotining oxirgi damlarigacha O'zbekiston Milliy Universitetining geografiya fakultetida olib bordi. Dastlab respublikada demografiyani o'rganuvchi ilmiy guruh tilzdi. 1972 yilda ana shu guruh O'rta Osiyo respublikalari demografik holati va muammolarini o'rganuvchi yirik «Aholishunoslik ilmiy-tadqiqot laboratoriyasi» ga aylandi. Ushbu laboratoriyada O'rta Osiyo Demografiyasini o'rganishga doir chuqur, tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan tadqiqotlar olib borildi. Shu bilan birga, M.Q.Qoraxonov rahnamologida aholi muammolarini o'rganuvchi yirik ilmiy maktab yaratildi. Ustoz maktabida shakllangan mutaxassislar bugungi kunda uning ishini davom ettirib, jamiyat taraqqiyaga molik tadqiqotlar olib bormoqdalar. O'lkamiz demografik tarixini va aholi muammolarini o'rganishda RLMullajonov, R.A.Ubaydullaeva, E.A. Ahmedov, O.B.Ota-Mirzaev, L.P.Maksakova, A.S.SoUev, N.S Aliqoriev, X.Salimov, M.R.Bo'rieva, A.A.Qayumov, O.E.Ergashev, LSafarov, O.Saydaxmedov, RB.Murtazina, Z.X.Rayilijonov, RJ.Ortiqboev, Z.Tojievka kabi olimlar olib borgan tadqiqotlar ham ustoz Murtazo Qoraxonovich Qoraxonov boshlagan ilmiy izlanishlarni ta'kidlash lozim.

Ulug' Vatan urushi yillarida Samarqand mehnatkashlarining dushmanni tor-mor qilishga qo'shgan hissasini ko'rsatib berishni monografiya avtorlari o'zlariga muhim vazifa qilib oldilar. Ular sotsializm qurilishini tugallash, kommunistik qurilishni avj oldirirish davriga jiddiy e'tibor berdilar. "Samarqand tarixi" kitobi sotsializm qurilishini tugallash, kommunistik qurilishni avj oldirish davriga jiddiy e'tibor berdilar. Kitobning shu davrga oid bo'limlarida

ishchilarning mehnat va siyosiy aktivligi o'sib borayotganligi, kommunistik mehnat uchun boshlangan harakat, Shahar sanoatini rivojlantirish davom etganligi, ishchilar sinfi bilan kolxozchi dehqonlar ittifoqining mustahkamlanishi, sotsialistik madaniyatining gullab-yashnashi, O'zbekistonning xalqaro aloqalarida Samarqandning tutgan o'rne va Shahar ekonomikasini rivojlantirish istiqbollari ko'rsatib berildi. "Samarqand tarixi" kitobining ikkinchi tomini yaratishda O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi Tarix va arxeologiya institutining ilmiy xodimlari hamda Alisher Navoiy nomli Samarqand Davlat universitetining kollektivi qatnashdi. Samarqand shahri tarixining ikkinchi tomi Sovet davriga bag'ishlangan. Samarqand Ulug' Oktabr sotsialistik revolyutsiyasi, grajdanlar urushi va chet el intervensiyasi yillarida O'rta Osiyoda Sovet hokimiyatining tayanch punktlaridan biri bo'lib xizmat qildi va Shahar mehnatkashlari ichki va tashqi kontrevolyutsiyani tor-mor qilishga munosib hissa qo'shdi. Kitobda Ulug' Vatan urushi yillarida samarqandliklarning mehnat sohasidagi qahramonliklari to'la ifoda qilinadi. Tomda Samarqandda sotsialistik va kommunistik qurulish yillarida sanoat, Shahar xo'jaligi, sog'liqni saqlash, xalq maorifi, fan va madaniy-oqartuv muassasalarining taraqqiyoti har taraflama yoritilgan.

Buyuk istiqbolimiz sharofati ila "biz tariximiz, madaniyatimizni o'zimiz uchun va butun dunyo uchun ham qayta tiklayotgan" hozirgi o'tish bosqichida O'zbekiston tarixi fanini va uni milliy istiqlol mafkurasi, milliy g'oya ruhida tadqiq etish hamda o'qitish davlat siyosati darajasiga olib chiqildi. Bog'chalardan tortib oliy o'quv yurtlarigacha bo'lgan ta'lim tizimida Vatan tarixi o'qitilmoqda. Davlatimiz, shaxsan Prezidentimiz Islom Karimovning sa'y-xarakatlari, tashabbusi bilan Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi huzurida O'zbekiston yangi tarixi markazi tashkil etildi. Bu markaz endilikda respublikamizda yirik ilmiy muassasa bo'lib qoldi va bu ilmiy jamoa 1996-2000-yillar mobaynida ilmiy tadqiqot ishlari olib borib, uch jildlik "O'zbekistonning yangi tarixi" ni yaratishga muvaffaq bo'ldi.

"O'zbekiston tarixidan materillar" kitobida "Buyuk istiqbolimiz sharofati ila "Biz tariximiz, madaniyatimizni o'zimiz uchun va butun dunyo uchun ham qayta tiklayotgan" hozirgi o'tish bosqichida O'zbekiston tarixi fanini va uni milliy istiqlol mafkurasi, milliy g'oya ruhida tadqiq etish hamda o'qitish davlat siyosati darajasiga olib chiqildi" deb, ma'lumot beriladi. 1998-yil 26-iyunda I. Karimovning bir guruh tarixchi olimlar, jurnalistlar, ijodiy xodimlar bilan uchrashuvi va undagi suxbat, muloqot o'zbek tarixnavisligi hamda tarixshunosligida kata voqea bo'ldi. Mazkur suxbatda davlatimiz rahbari

favqulotda boy hamda betakror tariximizning uzoq va yaqin davrlari, bosqichlari, dolzarb mavzulari, muammolari haqida konseptual xarakterdagi fikr-g'oyalarni bildirdi. Bu suhbatni mazmuni "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" nomli risolada o'z aksini topdi.

Mazkur davr bo'yicha muhim bo'lgan kitoblardan biri sifatida "O'zbekistonni yangi tarixi" ("Sharq" nashriyot-matbaa konserni Bosh taxririya.T.2000.687bet) fundamental ilmiy tadqiqot kitobidan keng va samarali foydalanildi.

"O'zbek xalqining tarixi buyuk va bu buyuk tarixni haqqoniy ravishda xolisona yoritish bugungi barcha tarixchi olimlarimizning vijdon ishidir. Mustabit tuzumning O'zbekistonda barcha yo'nalishlarda olib brogan faoliyati, ularning mustamlakachilik siyosatini yoritishda professor Q. Usmonov va dotsent M. Sodikovlarning 2002-yilda nashr etgan "O'zbekiston tarixi" va dotsent M. Sodikovlarning 2002-yilda nashr etgan "O'zbekiston tarixi" (1917-1991-yillar) darsligi, shuningdek, ushbu o'quv qo'llanmaning "Muhim tarixiy sanalar" qismida ko'hna tarixning bugungacha bo'lgan yilnomasi ixcham tarxda bayon qilindi, olimlar Q. Rajabov, F. Husanov, I. Shoymardonov va B. Tojiboyevlar tomonidan yaratilgan "O'zbekiston tarixining muhim sanalari"" (2010-yil) va tarixchi olima M. B. Hasanova tuzgan "O'zbekiston tarixi (jadval va chizmalarda)" kitoblari ham muhim yo'llanma vazifasini o'tadi".

Foydalanilgan adabiyatlar ro'yxati:

1. Islom Karimov. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent. "Sharq" nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririya. 1998.308-bet.
2. Karimov I. A. O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura. T.I.-T., 1996. 77-bet.
3. P. Шамсуддинов. Узбекистон тарихидан материаллар. Андижон. 2004.3-китоб. 3-бет.
4. Самарканд тарихи. Узбекистоню Фан.1970.

